

Erich Fromm

Ki az ember?

A kérdés: „Ki az ember?”, közvetlenül a probléma lényegéhez vezet. Ha az ember valami dolog lenne, akkor kérdezhetnénk, hogy *mi* az ember, annak érdekében, hogy meghatározzuk, ahogyan egy természeti tárgyat vagy egy ipari terméket határozunk meg. Az ember azonban *nem dolog, és nem is lehet úgy meghatározni, mint egy dolgot*. Mégis igen gyakran dolognak tekintik az embert: Azt mondják róla, hogy munkás, gyárigazgató, orvos és így tovább, de ezzel csupán társadalmi szerepét jelölik meg, vagyis társadalmi állása alapján határozzák meg.

Az ember nem dolog, hanem élőlény, aki *a folyamatos fejlődés folyamatában leledzik*. Életének egyetlen pontján sem az még, ami lehet, és ami esetleg lesz is.

Bár az embert nem lehet úgy meghatározni, mint egy asztalt vagy egy órát, de az ember nem is egészen meghatározhatatlan. Többet is el lehet mondani róla annál, hogy nem dolog, hanem élőlény. Az ember meghatározásának legfontosabb mozzanata az, hogy *gondolkodásával az ember túl tud nyúlni szükségletei kielégítésén*. Számára a gondolkodás – az állattal ellentétben – nem csupán eszköz ahhoz, hogy a kívánt javakat elérje, hanem annak eszköze is, hogy felfedezze saját létének és környezetének valóságát, függetlenül vonzódásaitól és ellenszenveitől. Más szavakkal: az embernek nemcsak intelligenciája van, mint az állatnak, hanem *értelemmel is fel van ruházva*, s azaz képes igazságokat felismerni. Ha az ember hagyja, hogy értelme vezérelje, akkor mind testi, mint szellemi lényként saját legigazabb javát mozditja elő.

A tapasztalat azonban azt bizonyítja, hogy magánéletében sok ember – elvakítva a bírvágytól és a hiúságtól – nem cselekszik ésszerűen. S ami még rosszabb: a nemzetek még kevésbé cselekszenek az értelem szerint tájékozódva, mivel demagógok túlságosan könnyen elfeledtetik a polgárral, hogy romlásba dönti városát és a világot, ha az ő tanácsukat követi. Sok nép pusztult már el amiatt, hogy képtelen volt megszabadulni azoktól az irracionális szenvedélyektől, amelyek meghatározták cselekvését, és nem volt képes elérni, hogy az értelem vezérelje. Ebben állt az ószövetségi próféták fontos feladata: nem a jövőt mondták meg előre, ahogyan általában feltételezik a prófétákról, hanem az igazságot hirdették, és ezzel közvetve a nép jelenbeli cselekvésének jövőbeli következményeire mutattak rá.

Mivel az ember nem dolog, amelyet bizonyos mértékig le lehet írni kívülről, ezért *csak magának az emberlétnek a személyes tapasztalatából kiindulva lehet meghatározni*. Így az a kérdés, hogy „Ki az ember?”, ahhoz a kérdéshez vezet: **„Ki vagyok én?”** Ha nem akarunk abba a tévedésbe esni, hogy dologként kezeljük az embert, akkor a „Ki vagyok én?” kérdésre adott választ nem hangozhat másképp, csak így: „egy ember”.

A legtöbb ember persze még soha nem élte át ezt az azonosságot; mindenféle lehetséges illuzórikus képet alkotnak önmagukról, tulajdonságaikról és azonosságukról. A helyzetnek megfelelően azt mondják: „tanár vagyok”, „munkás vagyok”, „orvos vagyok” – de ez a felvilágosítás egy ember tevékenységéről semmit nem mond nekünk *róla magáról*, és nem tartalmaz választ arra a kérdésre: „Ki ő?”, „Ki vagyok én?”

Itt jelentkezik egy további nehézség. Mindenkinek van valamilyen társadalmi, morális, pszichológiai stb. iránya. Mikor és honnan tudhatom, hogy a másik által megcélzott irány az ő végleges tájékozódása, vagy hogy bizonyos meghatározó tapasztalatok hatására képes-e, és meg fogja-e változtatni ezt az irányt? *Létezik-e olyan pont, ahol az ember már annyira rögzült, hogy joggal jelenthetjük ki: ő az, aki, és soha nem lesz más?* Statisztikailag nézve talán lehetséges, hogy ezt sok emberről elmondjuk. De mindenkiről el lehet-e mondani halála napja előtt, és még azon a napon is el lehet-e mondani, ha meggondoljuk, hogy mássá válhatott volna, ha tovább élt volna?

Az embert még más módon is meg lehet határozni, ugyanis *kétfajta szenvedély és ösztön határozza meg*. Az egyik fajta *biológiai* eredetű, és lényegileg *minden ember esetében azonos*: a fennmaradás szükségletét tartalmazza, s ebbe beletartozik az éhség és a szomjúság csillapításának szükséglete, a védelem szükséglete, a társadalmi struktúra valamilyen formájának szükséglete és – sokkal kevésbé kényszerítő mértékben – a szexualitás szükséglete. *A másik fajta*ba tartozó szenvedélyek nem biológiai gyökereik, és *nem minden ember esetében ugyanazok*: ezek különféle **társadalmi** struktúrákból származnak. Ilyen szenvedély a szeretet, az öröm, a szolidaritás, az irigység, a gyűlölet, a féltékenység, a versengés szelleme, a mohó vágy és így tovább. Ami a gyűlöletet illeti, különbséget kell tennünk reaktív és endogén gyűlölet között. E fogalmakat itt ugyanúgy használjuk, mint a reaktív depresszió és az endogén depresszió szembeállításakor. A reaktív gyűlölet *reakció* a saját személyünket vagy csoportunkat ért támadásra vagy fenyegetésre, s többnyire szertefoszlik, ha elmúlt a veszély. Az endogén gyűlölet *karaktervonás*; az ilyen gyűlölettel eltelt ember folyton új lehetőséget keres arra, hogy kiélje gyűlöletét.

A biológiai megalapozott szenvedélyekkel ellentétben az említett társadalmi gyökerű szenvedélyek *a mindenkor társadalmi struktúra termékei*. Abban a társadalomban, amelyben egy kizsákmányoló kisebbség uralkodik a védtelen, szegény többségen, mindkét oldalon megtalálható a gyűlölet. A kizsákmányoltak gyűlölete nem igényel magyarázatot. Az uralkodó kisebbség viszont azért gyűlöl, mert fél az elnyomottak bosszújától, de azért is, mivel gyűlölnie *kell* a tömeget ahhoz, hogy elfojthassa saját büntudatát, és bizonyíthassa kizsákmányoló magatartásának helyességét. A gyűlölet nem tűnhet el, amíg hiányzik az igazságosság és az egyenlőség. Éppígy nem létezhet semmiféle igazság, amíg az embernek hazudnia kell ahhoz, hogy igazolhassa az egyenlőség és az igazságosság elvének megsértéseit.

Egyesek azt állítják ugyan, hogy az olyan elvek, mint az egyenlőség és az igazságosság csak ideológiák, amelyek a történelem során alakultak ki, és nem tartoznak az ember természetes alapalkatához. Ezt a nézetet itt

Az embert még más módon is meg lehet határozni, ugyanis *kétfajta szenvedély és ösztön határozza meg*. Az egyik fajta *biológiai* eredetű, és lé-

nem tudjuk részletesen cáfolni, egy valamit azonban emeljük ki: Hogy az emberek a szívük legmélyén hordozzák az egyenlőség és az igazságosság iránti érzéket, ez abból következik, hogy érzékenyek arra, ha egy ellenséges csoport megsérti az egyenlőség és az igazságosság elvét. Az emberi lelkiismeret érzékenysége sehol sem mutatkozik meg világosabban, mint abban, ahogyan a legtöbb ember reagál az igazságosság és az egyenlőség elleni mégoly csekély vétségekre, feltéve persze, hogy nem őket magukat vádolják ilyen vétségekkel. Így jut erőteljesen szóhoz a lelkiismeret valamely nemzeti csoportnak az ellenségeivel szemben emelt vádjaiiban. Ha az embereknek nem lenne természetes erkölcsi érzékük, akkor miért ingerelné őket azonnali heves szenvedélyekre az, ha okkal vagy ok nélkül olyan rémtettekről tájékoztatják őket, amelyeket az elenség állítólag művelt?

Az ember egyik további meghatározása azt közli, hogy ő az az élőlény, akiben *a cselekvés ösztönös irányítása minimálisra csökkent*. Nyilvánvalóan megtalálhatóak az emberben is az ösztönös motivációk maradványai, például az éhség és a szexualitás, de az ember csak akkor vezérelteti magát nagymértékben ezektől az ösztönöktől, ha veszélyben van az egyén vagy a – kisebb-nagyobb – csoport fennmaradása. Az embert motiváló legtöbb szenvedély, például a becsvágy, az irigység, a féltékenység, a bosszúvágy, bizonyos társadalmi konstellációkból ered és táplálkozik. E szenvedélyek erejét azon lehet lemérni, hogy még az életben maradás ösztönénél is hatalmasabbak tudnak lenni. Az emberek készek életüket adni a gyűlöletért és a becsvágyért, de szeretetükért és lojalitásukért is.

Minden emberi szenvedély közül *a legrettenetesebb az a hajlam, hogy saját hatalmi fölényünk alapján önző céljainkra használjunk egy másik embert*, s ez aligha valami más, mint a **kannibalizmus** kifinomult formája. A neolitikus társadalmakban még nem létezett ez a szenvedély, hogy saját céljaink érdekében kizsákmányoljunk másokat. Szinte minden mai ember számára igen furcsa és csaknem felfoghatatlan gondolat, hogy létezett olyan történelmi korszak, amelyben az ember nem akart kizsákmányolni másokat, és őt sem zsákmányolták ki. És mégis így volt! A földművelők és vadászok korai kultúráiban mindenkinek elég tápláléka volt, és értelmetlen lett volna dolgokat felhalmozni. A magántulajdont még nem lehetett tőkeként befektetni, és

az senkit nem ruházott fel hatalommal. A gondolkodásnak ez a szakasza tükröződik legendászerűen az Ószövetségben (2Móz 16,16-21): A pusztában manna táplálta Izrael gyermekeit; volt belőle elég, és mindenki annyit ehetett belőle, amennyit bírt, de a mannát nem lehetett felhalmozni; amit nem ettek meg az adott napon, az tönkrement és eltűnt. Jövőbeli mannaszállítmányokra spekulálni teljesen értelmetlen lett volna. Az olyan javak azonban, mint a gabona vagy bizonyos eszközök, nem olyanok, mint a manna, fel lehet halmozni őket, és végül hatalommal ruházzák fel azokat, akik a legtöbbet birtokolják belőlük. *Csak a fölösleg bizonyos mértékének meghaladásával vált értelmessé hatalmat gyakorolni más embereken* – annak érdekében, hogy kényszerítsék őket: a hatalmat gyakorló osztály javára dolgozzanak, a maguk részeként pedig elégedjenek meg a létminimummal. A patriarchális állam győzelme után a rabszolgák, a munkások és a nők voltak a kizsákmányolás legfőbb tárgyai.

Kannibáli előtörténetünk csak akkor érhet véget, s a valóban emberi történelem csak akkor kezdődhet meg, ha az ember többé nem jelent fogyasztási cikket erősebb embertársai számára. Ez a *változás* előzetesen *megköveteli*, hogy teljesen *tudatosá váljon* bennünk, mennyire bűnösök kannibáli erkölcsünk és szokásaink. Ennek világos tudata azonban hatástalan, ha nem jár együtt átfogó *bűnbánattal*.

A bűnbánat több, mint sajnálkozás. A bűnbánat erős érzelem: *a bűnbánó ember undorodik önmagától és tetteitől*. A valódi bűnbánat és a hozzá kapcsolódó szégyenérzet az egyetlen olyan emberi tapasztalat, amely képes megakadályozni, hogy ismételtelen elkövessük ugyanazt a bűntettet. Ha hiányzik, akkor az a benyomás keletkezik, hogy a bűntettet sosem követék el. De hol találunk valódi bűnbánatot? Megbánták az izraeliták a kánaáni törzsek között végbevitt népirtást? Megbánták az amerikaiak az indiánok csaknem teljes kiirtását? Az ember évezredek óta olyan rendszerben él, amelyben a győztesnek semmit nem kell megbánnia, mivel a hatalom egyet jelent a joggal.

Mindenkiben határozottan tudatosá kellene válniuk azoknak a bűntetteknek, amelyeket mi magunk, kortársaink vagy elődeink követtek el, akár ténylegesen mi követtük el azokat, akár a mi hallgatásunk révén mások. *Nyílt* – szinte azt mondanám: rituális – *beszéddel be kellene vallani* őket. A római katolikus egyház lehetőséget kínál az egyes ember bűnval-

lomására, és ezzel teret ad a lelkiismeret hangjának. De az egyéni gyónások nem elégségesek, mivel nem érintik azokat a bűntetteket, amelyeket egy *csoport, osztály* vagy *nemzet* követ el, és különösképpen a szuverén *állam*, amely nincs alávetve a lelkiismeret követelményeinek. Amíg nem szánjuk el magunkat a „nemzeti bűnvallomásra”, addig az emberek továbbra is kitartanak majd az ősrégi dolgok mellett, és erős érzékük lesz az ellenségek bűncselekményei iránt, de nem lesz szemük a saját népük által elkövetett bűncselekményekre. Hogyan kezdheti el az egyén komolyan követni a lelkiismeret parancsait, ha a nemzetek – amelyek pedig az erkölcs képviselőivé tolják fel magukat – a lelkiismeret semmibevevételével cselekszenek? Ez csak oda vezethet, hogy minden egyes állampolgárban elhallgattatják a lelkiismeret hangját, a lelkiismeret ugyanis éppúgy oszthatatlan, mint az igazság.

Ha azt akarjuk, hogy az emberi értelem hatékony legyen, akkor nem szabad irracionális szenvedélyeknek uralniuk azt. Az intelligencia intelligencia marad akkor is, ha rossz célok szolgálatába állítják. Az értelem ellenben, a tudomás a valóságról úgy, amint az van, és nem úgy, amilyennek látni szeretnénk, hogy az hasznosabb legyen a mi céljaink szempontjából – *ez az értelem csak olyan mértékben hatékony, amilyen mértékben legyőzzük az irracionális szenvedélyeket*, vagyis olyan mértékben, amilyen mértékben az ember valóban emberivé vált, és már nem irracionális szenvedélyek határozzák meg fő hajtóerőkként a cselekedeteit.

Itt botlunk bele azoknak a szenvedélyeknek a fontos kérdésébe, amelyek szükségesek az emberiség életben maradásához. Noha az agresszió és a destruktivitás szolgálhatja azt, hogy az egyik csoport megsemmisítsen egy másikat, és így ő maga fennmaradjon, de egészen más a helyzet, ha az egész emberiséget tartjuk szem előtt. Ha *az agresszió* általánosan elterjedne, akkor ez nem csupán az egyik vagy másik csoport pusztulásához vezetne, hanem végül az emberi nem kipusztulásához. Ez a gondolat korábban pusztán valóságidegen spekuláció volt. Manapság azonban kérdésessé vált az emberiségnek mint olyannak a fennmaradása, minthogy az ember birtokában vannak önmaga elpusztításának eszközei, és ténylegesen is ennek gondolatával játszik, mivel mélypontra süllyedt az élet szerete. Ma el lehet mondani, hogy az erősebb túlélésének elve – a szuverén államok [és még inkább a nemzetek

feletti vállalatok – *a ford.*] féktelen érvényesülési igénye – az emberiség kiirtásához vezethet.

A 19. században Emerson azt mondta: „A dolgok ülnek a nyeregben, és az emberen lovagolnak.” Ma azt mondhatjuk: „A dolgok az ember bálványai, és imádásuk megsemmisítheti az embert.”

Korábban egyesek ismételték azt állították, hogy az ember határtalanul alakítható, és első hallásra ez talán nekünk is tűnik. Ha áttekintjük az emberi viselkedést az idők folyamán, azt látjuk, hogy a legnemesebb dologtól a legaljasabbig nincs olyan, amit az ember ne tehetne meg, és ne tett volna meg. De **az ember alakíthatóságáról** tett kijelentés korlátozásra szorult. *Minden olyan magatartásmód, amely nem az ember fejlődését és tökéletesedését szolgálja, megköveteli az árát.* A kizsákmányoló fél a kizsákmányolttól; a gyilkos fél a tette következményeként bekövetkező elszigeteléstől, még akkor is, ha az elszigetelés nem börtönben történik; az örömtelen fogyasztó attól fél, hogy csak vegetál, ahelyett hogy valóban életteli lenne.

Az a mondat, hogy az ember határtalanul alakítható, magában foglalja, hogy az ember fiziológiailag eleven

lehet, ugyanakkor emberileg mégis nyomorék, s az ilyen ember boldogtalan, nélkülözi az örömet, tele van nehezettel, haraggal, és emiatt destruktív válik. Csak akkor nyílik meg számára ismét az öröm lehetősége, ha kiszabadul ebből a szövevényből. Elképzelve a genetikai okkal bíró patológus állapotoktól, *az ember lelkiileg egészségesen születik*, s csak azok torzítják el, akik tökéletes uralomra törnek, akik gyűlölik az életet, és ki nem állhatják az örömteli nevetést. Ha aztán a gyermek nyomorékká vált, jó ürügyük van ellenséges beállítottságukra, amelyet nem a hibás gyermeki magatartás okoz, hanem következményeként értelmeznek.

De miért akarna valaki nyomorékká tenni egy másik embert? E kérdésre a választ abban kell keresni, amit a még ma is meglévő kannibalizmusról mondtunk. A pszichikailag megnyomorított embert könnyebben ki lehet használni, mint az erős embert. Az erős visszautthat, a legyengített nem: tehetetlenül ki van szolgáltatva a hatalmas gonoszságának. Egy uralkodó csoport minél inkább pszichikai nyomorékká teszi azokat, akiken uralkodik [például reklámokkal, valóságshow-kkal, szappanoperákkal és egyéb sorozatokkal – *a ford.*], annál

egyszerűbb kizsákmányolnia őket, azaz táplálékként kihasználja saját céljai érdekében.

Mint hogy az ember értelemmel van felruházva, képes kritikusan elemezni tapasztalatait, és felismerni, mi szolgálja fejlődését, és mi akadályozza. *Az ember arra törekszik*, hogy a lehető legharmonikusabban kifejlessze minden szellemi és testi erejét, azzal a céllal, *hogy elérje a jólét állapotát.* A jólét ellenkezője a levertség vagy depresszió, ahogyan Spinoza kifejtette. Ennek értelmében az öröm az értelem terméke, a levertség vagy depresszió pedig a hamis életmód következménye. Ha tehát az Öszövétség súlyos bűnként veti az izraeliták szemére, hogy örömtelenek a bőség közepette (5Móz 28,47), akkor ez a lehető legvilágosabban igazolja az iménti alapelvet.

Az ipari társadalom alapértékei konfliktusban állnak az ember jólétével. Melyek az ipari társadalmak alapértékei?

Az első alapérték az *uralkodás természetén.* De az ipari előtti társadalmak nem uralkodtak szintén a természetben? Magától értődik, különben az ember már rég éhen halt volna. A természetben való uralkodásnak a miénkénél azonban más az ipari társadalomban, mint a mezőgazdasági társadalmakban. Ez különösen is érvényes azóta, mióta az ipari társadalom *a technika által* uralkodik a természetben. A technika azon alapul, hogy a gondolkodás képességét tárgyak előállítására használjuk. A technika a női férfi pótléka. Ezért ábrázolja úgy az Öszövétség eleje a világ teremtését, hogy Isten a szavával hozza létre, viszont a régebbi babiloni teremtésmítoszban még a Nagy Anya szüli a világot.

Az ipari társadalom értékrendszerében a második érték *az ember kizsákmányolhatósága* erőszakkal, jutalmazásokkal vagy – többnyire – e kettő ötvözetével.

A harmadik alapérték azt mondja ki, hogy *a gazdasági tevékenységnek nyereségesnek kell lennie.* Az ipari társadalomban a nyereségvágy első sorban nem a személyes kapzsiság kifejeződése, hanem a gazdasági cselekvés helyességének mércéje. Nem használatra termelnek, még ha a legtöbb árunak bizonyos használati értéke is kell, hogy legyen, hanem azért termelnek, hogy nyereségre tegyenek szert. Ez azt jelenti: gazdasági tevékenységem eredményének végső soron annak kell lennie, hogy többet keressék, mint amennyit kiadtam a termékem előállítására vagy amennyiért beszereztem azt az árut, amit eladok.

Elterjedt félreértés úgy beállítani a dolgot, hogy a profitra törekedés kapzsi emberek *személyes* lélektani vonása. Természetesen lehet ez is, de ez nem sajátosan jellemző arra, ahogyan a nyereségről gondolkodnak a modern ipari társadalomban. A nyereség csupán utalás a sikeres gazdasági magatartásra, és ezáltal az üzleti ügyesség mércéje.

Az ipari társadalom negyedik klasszikus ismertetőjegye a *verseny*. A fejlődés azonban azt bizonyította, hogy az egyes vállalkozások növekvő központosítása és nagysága következtében – és ezenfelül a bár törvénytelen, de mégis meglévő ármegállapodások következtében – a verseny meghátrál a nagyvállalatok együttműködése elől, és inkább két kis magánkereskedelmi ügylet között lép fel, mint két ipari konzern között. Manapság egész gazdasági tevékenységünkben hiányzik az eladó és a vásárló közötti érzelmi kapcsolat. Régebben még különleges viszony volt a kereskedő és vevője között. A kereskedő érdeklődött vevője iránt, és az eladás több volt, mint pénzügyi tranzakció. Az üzletember bizonyos

kielégülést érzett, ha a vevő megvett egy olyan árut, amely számára hasznos és megfelelő volt. Biztosan van még ma is ilyesmi, de csak kivételként, és lényegileg az ódivatú kis üzletekre korlátozottan. A mai drága áruházakban az eladószemélyzet mosolyog, az olcsó áruházakban pedig közömbösen bámészkodik. Főleg hangsúlyozni, hogy a mosoly nem valódi, és azokkal a magasabb árakkal fizetik meg, amelyeket az áruház elkér a vevőktől.

Ötödikként azt kell megemlíteni, hogy századunkban *jelentősen csökkent az együttérzés képessége*. Talán hozzá kellene tenni, hogy a szenvedés képessége is eltűnt. Ezen természetesen nem azt értem, hogy az emberek kevesebbet szenvednek, mint korábban; ám annyira elidegenedtek önmaguktól, hogy nincsenek is egészen tudatában szenvedésüknek. Akárcsak az a személy, akinek krónikus fájdalmai vannak, adottnak fogadják el a szenvedést, és csak akkor veszik észre, ha intenzitása meghaladja a megszokottat. Ám nem lenne szabad elfelejtenünk, hogy a szenvedés az egyetlen olyan érzelem, amely valóban

minden emberben, sőt talán minden érzékelésre képes lényben közösnek látszik. Ezért az a szenvedő, aki felismeri a szenvedés általános elterjedtségét, elnyerheti az emberi szolidaritás vigaszát.

Nagyon sok olyan ember van, aki soha nem élt át boldogságot, de senki sincs, aki ne szenvedett volna, még ha konokul fáradozik is azért, hogy elfojtsa a szenvedés tudatát. Az együttérzés elválaszthatatlanul össze van kötve az emberek iránti szeretettel. Ahol nincs szeretet, ott nem létezhet együttérzés sem. Az együttérzés elmentéte a közömbösség, a közömbösséget pedig skizoid jellegű patológikus állapotnak lehet nevezni. Másfelől: amit az egyes ember iránti szeretetnek neveznek, az gyakran csupán egyfajta függőségi köteléknek bizonyul; aki csak egy embert szeret, az senkit sem szeret.

(1979)

Forrás: E. F., *Über die Liebe zum Leben*, közr. Hans Jürgen Schultz, dtv, München³1987